

Elşən Mirişli

Gence şəhəri tarixçi

İkinci Göytürk xaqanlığının qurucusu və xaqanı İltəriş Kutluq Xaqan 693-cü ildə əcaliyyə və sakitlik içində öldü. Xaqanlığın İltəriş xaqanın 27 yaşındakı qardaşı Kapqan xaqana verildi.

Kapqan xaqan böyük qardaşı İltəriş Kutluq Xaqanın siyasətini eyni ilə yeritdi. Vəzirə yenə Tonyukuk idi. Tonyukukun fikri və məqsədi Çində dağınıq halda yaşayan türkləri ana vətən Ötükənə cəkmək, Göytürk Xaqanlığının hərbi və iqtisadi gücünü artırmaq, bütün Asiya türklərini birləşdirmək idi. Kapqan Yenisey çayı ətrafında qırğızlara hücum edib onları təslim etdirirdi.

Göytürk ordusunun qərb cinahı Tonyukukun baş komandanlığı və Kapqanın oğlu İnyal və Bilgenin ordu komandanlığı ilə Altay dağlarından keçib Cuncariyaya girdilər və Bolçuda onoxları təslimə məcbur edib, Talas, Ço türklərini də Göytürk xaqanlığına tabe etdilər. Bu zaman xaqanlığın qərb hüdudu Fərqanəyə çöndü, Kapqan ən böyük arzusu Mavərennəhrə də almaq idi. Bu zaman Mavərennəhrədə məhəlli hökumətlər 685-ci ildən əərb ordularının hücumlarına müqavimət göstərirdilər. Türk ordusunun qərb cinahı Seyhundan (Yunqoğuz, ya İnci çayı) keçib cənuba sarı irəli getdilər və soğduları təslim etdirib, Dəmir qapıya qədər qabağa getdilər və çoxlu qənimət ələ gətirdilər. Dəmir qapı (Dərbənd) islamdan qabaq İranla Turanın sərhədi idi.

Kapqan xaqanın 716-cı ildə Doqquz Oğuz tayfalarından olan Bayırquulların üsyanında Bayırquulu rəisi tərəfindən Macuryada öldürülməsindən sonra hakim Aşina sülaləsində və ölkədə çaxnaşma başladı. 716-cı ilin iyununda Kapqan xaqanın oğlu İnyal (İnel) özünü xaqan elan etdi. Əsl adı Bögü olmuşdur. İnyal hakimiyyətdə dayana bilmədi və iki əmioğlusunu Bilgə və Gültəkin tərəfindən öldürüldü və yerinə Bilgə xaqan oldu (716-734). Gültəkin ordu komandanı, Tonyukuk isə baş nazir oldu.

Həm xarici, həm də daxili düşmənlər üzərində qələbə qazanıldı: ölkə sakitləşdi. Lakin bu, təkə hərbi ekspedisiyalar hesabına yox, daxili siyasətin dəyişməsi sayəsində əldə edildi. 716-cı ildə hakimiyyətə gəlmiş Bilgə Xaqanın hakimiyyətə gəliyi ilə türklərin özlərinin vəziyyəti yaxşı deyildi. Bilgə xan yazır: "Mən artıq varlı xalq üzərində hökmdar olmadım. Mən öz daxilində ərzağı, zahirində isə paltarı olmayan yazıq xalqın üzərində hökmdarlıq taxtına oturdum". Görünür, Kenqutamanandan Qadirqan düzünədək (Xinqan) səpələnmiş türk heyvanları xeyli dərəcədə qaçqınların qurbanına çevrilmişdilər. Hətta onlar xilas ola bildikləri və ordaya gəlib çatdıqlar hallarda belə onların iribuyuzlu əmlakları düşmənlərə qismət olurdu.

Bilgə Xaqan hakimiyyəti ələ aldığı zaman Kapqan xanın bütün silahdaşlarını və məsləhətçilərini, yeni doqquz-oğuzlar üçün daha pislik töhrədə bilən şəxsləri qılıncdan keçirdi. Məhz bu adamlar Kapqan xanı üsyan doğuran siyasəti yeritməyə ilhamlandırmışdılar. Bilgə xan qeyd edir ki, o xalqla müraciət metodunu

dəyişmişdi: "Mən bizə birləşmiş xalqlar arasında od və su keçirmədim, yeni onlarla yaxşı davranmağa çalışdım; o yerdə ki, sadiq el və sadiq xaqan vardır, mən orada xeyirxahlıqla məşğul oldum. Mən dörd tərəfindən yaşayan xalqları sülhə məcbur etdim və onları bir-birinə düşmən etmədim, onların hamısı mənə tabe idilər".

Nəticə dərhal özünü göstərdi. Bağışlanma üsyanı yatırdı, bu da ölkə xaricində müharibələr aparmaq üçün Bilgə Xaqanın əl-qolunu açdı.

Bilgə xan daxili Göytürk problemini uğurla həll etdi. Göytürklərin bir çoxu 716-cı ildə Bilgə xanın çevriliş

li qurbankəsmə mərasimində iştirak etmək üçün çağırılmışdılar. Çinlilərin xaqanı və onun yol yoldaşlarını girov saxlayacaqları hamıya, o cümlədən, dəvət edilənlərə də məlum idi. Mərasimə çağırılanlar yüksək şərəfə görə minnətdarlıq etməklə kifayətləndilər. Bilgə xan buna cavab olaraq imperatorun şahzadə qızını özünə arvad etməyi tələb elədi. İmperator razılaşmadı, çünki bu hüquqi cəhətdən Xaqanlığı qəbul etmə, yəni öz şəxsi gücsüzlüyünü etiraf etmək demək idi. Göytürk Xaqanı Çin imperatoruna güzəştə getdi və hər il Çanyana "xidmətə" bir nəfər əyan göndərməyə başladı. Sülh bağlanmasa da, qabaqcadan razılaşdırılmış qaydada

və dedi ki: "Biz bozkır milləti olmuşuq, uğurlarımız da bunda olmuşdur. Qüvvətli olduğumuz zaman hücum edirik, zəif olduğumuz zaman bozkıra geri çəkiliş. Çinlilər bizim yüz bərabərimizdir, əgər biz şəhərdə mühasirədə qalarsaq, onlar bizi aradan apara bilər". Sonda Bilgə Xaqan Budda və Tan məzhəblərini türklər arasında yaymaq istədikdə, Gültəkin və Tonyukukun müxalifəti ilə aradan aparıldı. Tonyukuk Tenqriçilik dininə sadiq qalaraq dedi ki, bu məzhəblər insanı həssas qılır və hökumət, hökm etmək qüdrətini insandan alır.

Kidan (Xotan) və Xi Bilgə Xaqana tabe olaraq təbəələrə çevrildilər. Bilgə xaqan Tonyukukun qızı ilə

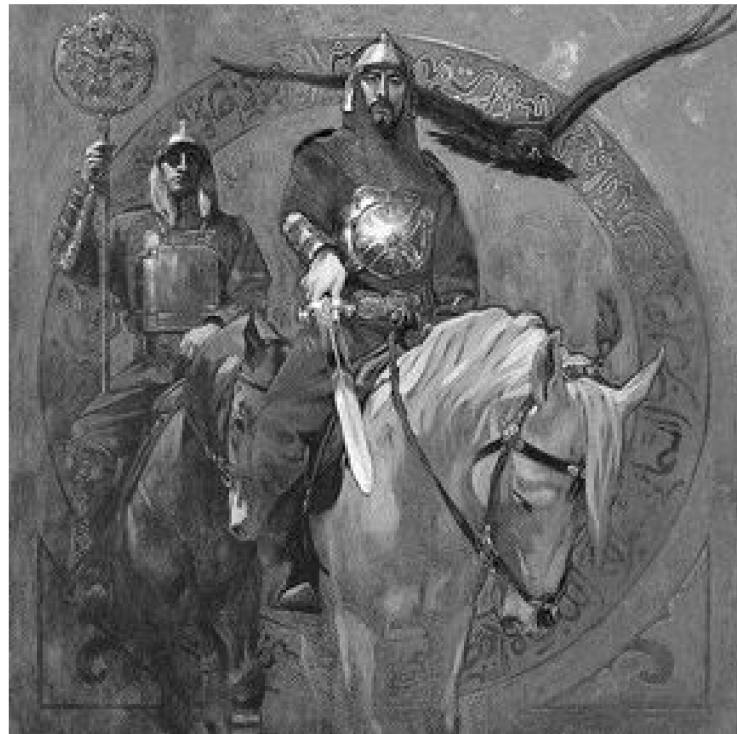
rəfindən və Bilgə Xaqanın dilindən yazılmışdır. Kitabədə Bilgə Xaqan belə deyir: "Üç oğuzlar paytaxta hücum etdikləri zaman Gültəkin olmasaydı, hamımız aradan getmişdik".

Gültəkin öldüyü zaman o, 47 yaşında idi. Böyük qardaşı Bilgə tərəfindən onun adına ucaldılan abidə millətin qəlbində taxt quran bu sərkərdənin qəhrəmanlıqları bir-bəbir və böyük qardaşı Bilgə Xaqanın ağzından (dilindən) anladılır. Onun ölümü başda Bilgə Xaqan olmaqla bütün milləti matəmə qərş etdi. Bilgə Xaqan belə deyirdi: "İnsan oğlu ölmək üçün yaradılmışdır, amma onun ölümü bizi o qədər üzdü, o qədər ağlatdı ki, gözümüzdən yaş, könlümüzdən fəryad qopdu, yanılıb yıxıldıq. Görür gözüm görməz oldu, bilir aqlım bilməz oldu. Ağlamaqdan millətimizin gözü qapanacaq deyə qorxurdum..."

Türk tarixinin fəxarət mənbəyi

Bilgə Xaqan

zamanı dövlət müşavir və məmurlarını qılıncdan keçirməsindən xeyli narazı qalmış və "tərəddüd etməyə başlamışdılar". Bilgə Xaqan narazı şəxsləri başçılıqdan məhrum etdi. Lakin o bununla bərabər göstərir ki, "ölməkdə olan xalqı həyata qay-

tardı, çılpaq xalqı pal-paltarla təmin etdi, heç nəyi olmayan xalqı var-dövlətə çatdırdı, azsaylı xalqın sayını artırdı". O, qənimətlər bölgüsündə əliaçıqlıq göstərməsi və orduya könüllülər qəbul etməsi, yəni at minənlərin hamısını öz yanına çəkib xidmətə aparması sayəsində buna nail oldu. O, bununla da düşməninə daha çox fəallıq göstərdi, özünü və ordusunu qüvvələndirdi.

Bilgə Xaqan II Göytürk dövlətinin xarici siyasətini də qətiyyətlə dəyişdi, o Çin İmperatorluğu ilə sülh bağlanmasına nail oldu. O çinlilər üzərində əla qələbədə dərhal sonra imperatora müraciət elədi. "Göylər oğlunu ata kimi qəbul etməyi tələb etdi". Bu barışıq demək idi: bu cür etiram Çin imperatorunu heç nəyə təkid etməzdi və ona arzu edilən rahatlıq verirdi. İmperator məsələnin belə qoyulması zamanı nüfuzunu saxlayırdı. Lakin o türklərdən girov almaları idi və o özünün mühafizə dəstəsində xidmət etmək üçün türk əyanlardan bir nəfəri tələb elədi. Əvəzində Göytürk dövlətinin hərbi mükəlləfiyyəti və ordusu rəsmən tanındı.

Göytürklərlə haqq-hesabı çürütmək sahəsində axırıncı cəhd 722-ci ildə qəbul edildi. Bilgə Xaqan, qardaşı Gültəkin və Tonyukuk Çinə gəlmək üçün dəvət edildilər, onlar İmperatorun öz tərəfindən Tayşan dağında həyata keçiriləcək tənənə-

evlənmişdi. Türkes xanı xırda hökmdar və vassal olmasına baxmayaraq xaqan ilə qohum ola bilməmişdi. Bilgə Xaqan Türkes xanına "böyük şərəfətə" öz qızını əvə verməmişdi, Türkes xanının digər arvadından olan qızını "böyük şərəfətə" oğluna almışdı. Bilgə xan Yeddi Sunu özünə qaytarmağa yaxud tibetlilərin azgınlıq elədikləri Tyan-şandan cənuba doğru olan torpaqları ələ keçirməyə tələsmədi.

Sülh: Bilgə xanın çevik siyasəti sayəsində bağlanmış sülhə demək olar riayət olundu. 727-ci ildə Tibet Çin İmperiyasına qarşı müharibəyə başladı və türk xaqanlığına ümumi düşmənlərə (çinlilərə) qarşı vuruşmağı təklif etdi. İmperatorun Şofanda, yəni Ordosda mübadilə bazarını açmağa icazə verməsinə minnətdarlıq əlaməti kimi imperatora Tibet fərmanını göndərdi.

Lakin tezliklə imperiya hökuməti iqtisadi münasibətləri köhnə məcraya qaytardı. İmperiya səfiri Yuan Çjen xaqanın iqtisadi vəziyyətinə gəldi, onu tənənəli şəkildə qəbul etdilər. Burada üç böyük türk-Bilgə Xaqan, Gültəkin və Tonyukuk onunla danışıq apardılar. Danışıqların məzmunu 727-ci ildə bağlanmış müqavilədən aydınlaşır. Həmin müqaviləyə əsasən hər il türklərə 100 min ipək parça verilir və əvəzində müəy-

dıq. Görür gözüm görməz oldu, bilir aqlım bilməz oldu. Ağlamaqdan millətimizin gözü qapanacaq deyə qorxurdum..."

731-ci il 1 noyabr tarixdə qurulan böyük matəm Çindən İrana qədər bir çox dövlətlər təmsilçi heyətlər göndərmişdilər.

Çin və türk dillərində olan yazılar indiyədək qorunub saxlanılmışdır. Gültəkinin dəfn mərasimi orada ətraflı təsvir olunmuşdur. Bu yazılar VIII əsrdə beynəlxalq münasibətlərin genişliyini göstərir.

"Başda Udar Senqun olmaqla çin və tabqaqlar ağlar və inləyərək vəziyyətdə gəldilər. Tabqaq xaqanlığından İsyi və Likenç gəldi və külli miqdarda hədiyyələr və saysız-hesabsız qızıl və gümüş gətirdi. Tibet xaqanlığından gələnlər də qızıl hədiyyələrlə gəldi: Günəşli ölkələrdən Soqd, Berqeger və Buxarada yaşayan xalqlardan isə Nek Senqun və Oğul-Tərxan gəldi. On ox xalqlarından və Türkes xaqanının oğlundan isə möhürün sahibi Makraq və möhürün mühafizəçisi Oğuz-Bilgə gəldi: qırğız xanın yanından Çur Tardeş-Inakçu gəldi."

Bilgə xaqan öz xalqını və öz dövlətini sülhlə təmin etdi. 734-cü il 25 noyabr günü, vəzifəsindən uzaqlaşdırdığı nazirlərdən biri olan Buyruq Cor tərəfindən zəhərlənə-

Gültəkin öldüyü zaman o, 47 yaşında idi. Böyük qardaşı Bilgə tərəfindən onun adına ucaldılan abidə millətin qəlbində taxt quran bu sərkərdənin qəhrəmanlıqları bir-bəbir və böyük qardaşı Bilgə Xaqanın ağzından (dilindən) anladılır. Onun ölümü başda Bilgə Xaqan olmaqla bütün milləti matəmə qərş etdi. Bilgə Xaqan belə deyirdi: "İnsan oğlu ölmək üçün yaradılmışdır, amma onun ölümü bizi o qədər üzdü, o qədər ağlatdı ki, gözümüzdən yaş, könlümüzdən fəryad qopdu, yanılıb yıxıldıq. Görür gözüm görməz oldu, bilir aqlım bilməz oldu. Ağlamaqdan millətimizin gözü qapanacaq deyə qorxurdum..."

getirdi. Bu böyük naliyyətlər bu üç türk başbuğu Bilgə Xaqan, Gültəkin və Tonyukukun birgə çalışması ilə əmələ gəlmişdi. Göytürk dövlətində ordu və ədliyyə nizama salındı. Xalq və ordu dövləti quruldu. Tonyukuku bu gün Qərb tədqiqatçıları Göytürklərin Bismarkı adlandırmışlar. Onun öyüdləri həmişə Bilgə Xaqan tərəfindən eşidilir və əməl olunurdu. Məsələn, Bilgə Xaqan çinliləri təqlid edib, böyük şəhərlərin ətrafına divar çəkmək istədiyi zaman, o mane oldu

yən olunmuş miqdarda at alınır. Yenidən Çində və II Göytürk xaqanlığında xalq kütlələri ticarətdə iştirak etməkdən uzaqlaşdılar, hər iki hökumət arasında münasibət isə kəskinləşməyə bilməzdi. Çünki türklər atların, çinlilər isə ipəyin qiymətinin qalxmasını arzulayırdılar.

731-ci ildə Göytürk ordusunun komandanı Gültəkin vəfat etdi və qardaşı Bilgə xaqan tərəfindən onun adına bir yazılı daş (abidə) ucaldıldı. Bu kitabə Yolluq Təkin tənənə-

rək öldürüldü. Öldüyü vaxt 50 yaşında idi. 19 il "Şad", 19 il də xaqan olaraq türk millətinə xidmət etmişdi. Bu ölüm bütün türk millətini matəmə boğdu və çox sarsıtdı. Onun üçün tikilən abidədəki yazılardan da Yolluq Təkin yazıb. Böyük abidə - qəbrin tikilməsi və kitabələrin yazılması neçə aylar sürdüyü üçün rəsmi matəm 735-ci il 22 iyun günü oldu. Onun millətinə böyük sevgi və inamı vardı.

(ardı var)